

The Role of Economic Reforms of Al-Hadi Ela'l-Haqq (284-298 A.H) in Strengthening Zaidi Government in Yemen

Mohammad Taqi Sazandegi

Assistant Professor, Department of Islamic Culture and Civilization History, Dar al-Hikma Higher Education Institute, Qom, Iran. Mohammadtaghi.sazandegi@edihe.ac.ir

Abstract

This research, focusing on the policies and economic reforms of the Zaidi Imam, Al-Hadi ela'l-Haqq Yahya bin Hussein (reigned 284–298 A.H), seeks to explain the role of his financial, administrative, and oversight mechanisms in consolidating and strengthening the nascent Zaidi state in Yemen. This study aims to demonstrate how Al-Hadi's economic actions, beyond mere livelihood measures, became fundamental tools for establishing political legitimacy, stabilizing social security, and expanding religious influence. In the literature on Zaidi history, political and military dimensions have often been the focus, with systematic analysis of economic reforms being less prevalent as an independent subject. Therefore, the primary goal of this research is to fill this scholarly gap. The central issue of the research is: within the context of the structural crises of the second half of the 3rd century A.H – including famine, drought, insecurity of roads, and financial pressures from Abbasid officials – from what sources and policies Al-Hadi drew to organize the economy, and how these policies led to the strengthening of the Zaidi state's foundations. The fundamental question is how the relationship between economic reforms, political legitimacy, and social stability can be analyzed through the experience of Al-Hadi's governance. This research has been conducted with a descriptive-analytical approach based on ancient library sources. Historical data have been extracted from works such as "Sirat Al-Hadi ela'l-Haqq," "Sifat Jazirat al-Arab," and geographical texts like the works of Al-Istakhri and Al-Maqdesi, and then Al-Hadi's economic-administrative mechanisms have been interpreted through conceptual analysis. The analytical method is based on the connection between historical data and theories of state-building in pre-modern societies. The findings indicate that Al-Hadi's first step was to establish security as the infrastructure for any economic reform. The establishment of peace among warring tribes and the suppression of rebellions enabled the reconstruction of the production and trade cycle. In

Cite this article: Sazandegi, M.T. (2025). The Role of Economic Reforms of Al-Hadi Ela'l-Haqq (284-298 A.H) in Strengthening Zaidi Government in Yemen. *History of Islam*, 26(4), p. 79-98.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65061.2290>

Received: 2025/05/07

Received in revised form: 2025/07/20

Accepted: 2025/08/18

Available online: 2025/12/23

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

the next step, the appointment of committed officials and their oath-taking consolidated the tax system based on Sharia rulings. The precise regulation for the amount of alms tax, the distinction between tax sources, and the prohibition of officials' overreach, all indicated the financial-administrative rationality of Al-Hadi's state. Another significant finding is the organization of the capitation or poll-tax policy. While Al-Hadi stabilized revenue sources from the People of the Book (Ahl al-Dhimma), he implemented supportive approaches and targeted exemptions during livelihood crises, demonstrating the link between social justice and economic considerations. In the market domain, the Imam's direct oversight of prices, combating hoarding, and controlling measurement tools, reflected attention to economic stability and consumer protection. Furthermore, the results show that allocating a portion of Zakat and fifth of money to the poor and needy led to the creation of social capital and strengthened religious-political cohesion. This policy not only had ethical dimensions but also reduced social discontent and increased tribal loyalty. Al-Hadi's economic reforms were multi-dimensional: on one hand, they were a means of providing financial resources for the state and the army; on the other hand, they were a mechanism for producing political legitimacy. In this governance experience, the economy was not merely a financial sector but was considered a domain for reconstructing social order and consolidating religious authority. The reciprocal relationship between security and economy formed the fundamental axis of Al-Hadi's policies, such that political security facilitated economic prosperity, and economic stability reinforced political legitimacy. However, structural limitations, such as persistent drought, destruction of mines, and tribal rebellions, challenged the complete sustainability of the economic system. The reduced capacity for tax payment placed additional pressure on the state treasury, demonstrating that even economic systems based on Sharia justice are vulnerable to environmental crises. In conclusion, Al-Hadi's economic reforms can be considered a prominent example of the link between economy, Sharia, and state-building in Islamic history. His financial, administrative, and oversight policies, while creating relative economic order, led to the consolidation of political authority and the expansion of religious influence. Al-Hadi's experience shows that in pre-modern states, the economy had a role beyond providing livelihood, becoming a strategic tool for legitimacy, security, and social cohesion. The relative success of the Zaidi state in its establishment phase was largely due to Al-Hadi's economic rationality and justice-oriented approach.

Keywords: Al-Hadi el-l-Haqq, Zaidism, Yemen, Economic System.

دور الإصلاحات الاقتصادية للهادي إلى الحق (٢٨٤-٢٩٨هـ) في تعزيز الدولة الزيدية في اليمن

محمد تقي ساندغي

أستاذ مساعد، قسم تاريخ الثقافة والحضارة الإسلامية، مؤسسة التعليم العالي دارالحكمة، قم، إيران.
Mohammadtaghi.sazandegi@edihe.ac.ir

الملخص

يركز هذا البحث على السياسات والإصلاحات الاقتصادية للإمام الزيدي الهادي إلى الحق يحيى بن الحسين (حكم ٢٨٤-٢٩٨هـ)، ويهدف إلى بيان دور آلياته المالية والإدارية والرقابية في ترسيخ وتقوية الدولة الزيدية الناشئة في اليمن. ويسعى هذا الدراسة إلى إظهار كيف تحولت إجراءات الهادي الاقتصادية، بما يتجاوز التدابير المعاشية، إلى أداة أساسية لإنتاج الشرعية السياسية، وتثبيت الأمن الاجتماعي، وتوسيع النفوذ الديني. وما جرى غالباً في النصوص التاريخية للزيدية هو التركيز على الأبعاد السياسية والعسكرية، بينما لم تحظ الإصلاحات الاقتصادية بدراسة مستقلة منهجية؛ ومن ثم فإن الهدف الرئيس للبحث سدّ هذه الفجوة. ويتمحور البحث حول السؤال الآتي: في حالة الأزمات البنوية في النصف الثاني من القرن الثالث الهجري - بما في ذلك المجاعة، والجفاف، وانعدام أمن الطرق، والضغوط المالية لعمّال العباسيين - ما هي الموارد والسياسات التي اعتمدها الهادي لتنظيم الاقتصاد؟ وكيف أسهمت هذه السياسات في تقوية أسس الدولة الزيدية؟ والسؤال الجوهرى هو: كيف يمكن تحليل العلاقة بين الإصلاحات الاقتصادية والشرعية السياسية والاستقرار الاجتماعي في تجربة حكم الهادي؟ وقد جرى هذا البحث بمنهج وصفي - تحليلي، بالاعتماد على المصادر المكتوبة القديمة. واستُخرجت البيانات التاريخية من كتب مثل «سيرة الهادي إلى الحق»، و«صفة جزيرة العرب»، ومن المصادر الجغرافية ككتب الاصلخري والمقدسي. ثم فُسرّت الآليات الاقتصادية والإدارية للهادي عبر التحليل المفهومي. ويقوم منهج التحليل على الربط بين المعطيات التاريخية ونظريات بناء الدولة في المجتمعات ما قبل الحديثة. وتظهر النتائج أن أولى خطوات الهادي كانت تحقيق الأمن بوصفه أساساً لكل إصلاح اقتصادي. فقد أتاح إقرار الصلح بين القبائل المتحاربة واحتواء الثورات إعادة بناء الدورة الإنتاجية والتجارية. وفي الخطوة التالية أسهم تعيين عمّال ملتزمين واستحلافهم في تثبيت نظام ضريبي قائم على الأحكام الشرعية. وقد دلّ الضبط الدقيق لمقادير الزكاة، والتمييز بين موارد الخراج، ومنع تجاوزات العمّال، على عقلانية مالية - إدارية في دولة الهادي. ومن النتائج المهمة أيضاً تنظيم سياسة الجزية؛ إذ تبتت الهادي موارد الدخل من أهل الذمة لكنه اتبع، في فترات الأزمات المعيشية، منهجاً داعماً يقوم على الإعفاءات الموجهة، في دلالة على ارتباط العدالة الاجتماعية بالاعتبارات الاقتصادية. وفي ميدان السوق، تشير الرقابة المباشرة للإمام على الأسعار، ومواجهة الاحتكار، وضبط أدوات القياس، إلى اهتمامه بالاستقرار الاقتصادي وحماية المستهلك. كما تُظهر النتائج أن تخصيص جزء من الزكاة والخراج للفقراء والمحتاجين أدى إلى تكوين رأس مال

استناداً إلى هذه المقالة: ساندغي، محمد تقي (٢٠٢٥). دور الإصلاحات الاقتصادية للهادي إلى الحق (٢٨٤-٢٩٨هـ) في تعزيز الدولة الزيدية في اليمن. تاريخ الإسلام، ٢٦(٤)، ص ٧٩-٩٨. <https://doi.org/10.22081/hq.2023.65061.2290>

<https://pwq.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

اجتماعي وتعزيز التضامن الديني - السياسي؛ إذ لم تكن لهذه السياسة أبعاد أخلاقية فحسب، بل أسهمت أيضًا في الحد من السخط الاجتماعي وزيادة ولاء القبائل. لقد كانت إصلاحات الهادي الاقتصادية متعددة الأبعاد: فمن جهةٍ مَّثلت وسيلةً لتأمين الموارد المالية للدولة والجيش، ومن جهةٍ أخرى شكَّلت آليةً لإنتاج الشرعية السياسية. فالاقتصاد في هذه التجربة لم يكن مجالاً ماليًا فقط، بل فضاءً لإعادة بناء النظام الاجتماعي وتثبيت السلطة الدينية. وكانت العلاقة المتبادلة بين الأمن والاقتصاد محور السياسات الهاديّة؛ إذ هيأ الأمن السياسي أرضية الازدهار الاقتصادي، بينما عزَّز الاستقرار الاقتصادي الشرعية السياسية. ومع ذلك، فإن القيود البنوية كاستمرار الجفاف، وتدمير المناجم، والثورات القبلية، كانت تتحدّى استدامة النظام الاقتصادي؛ إذ إن تراجع القدرة على دفع الضرائب فرض ضغطًا إضافيًا على خزينة الدولة، وأبرز أن حتى الأنظمة الاقتصادية القائمة على العدالة الشرعية تبقى عرضة للأزمات البيئية. وخلاصة القول، إن إصلاحات الهادي الاقتصادية تُعدّ نموذجًا بارزًا لارتباط الاقتصاد بالشرعية وبناء الدولة في التاريخ الإسلامي. فقد أسهمت سياساته المالية والإدارية والرقابية في إيجاد قدرٍ من النظام الاقتصادي، وفي تثبيت السلطة السياسية وتوسيع النفوذ الديني. وتظهر تجربة الهادي أن الاقتصاد في الدول ما قبل الحديثة كان يؤدي دورًا يتجاوز تأمين المعيشة، ليصبح أداة استراتيجية للشرعية والأمن والانسجام الاجتماعي. وإن نجاح الدولة الزيدية النسبي في مرحلة التأسيس يدين، إلى حدٍّ كبير، لعقلانية الهادي الاقتصادية ومنهجه القائم على العدالة.

الكلمات المفتاحية: الهادي إلى الحق، الزيدية، اليمن، النظام الاقتصادي.

نقش اصلاحات اقتصادی الهادی الی الحق (۲۸۴-۲۹۸ق)

در تقویت حکومت زبیدیہ یمن

محمدتقی سازندگی

استادیار، گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران.
Mohammadtaghi.sazandegi@edihe.ac.ir

چکیده

الهادی الی الحق (حک. ۲۸۴-۲۹۸ق) در مدت ۱۴ سال حکومت خود به اصلاح امور و رفع چالش‌های موجود در منطقه‌ی یمن پرداخت. اصلاحات اقتصادی وی موجب جلب اعتماد مردم و قبایل یمنی گردید. پژوهش حاضر با در نظر گرفتن اوضاع نابسامان اقتصادی یمن در نیمه دوم قرن سوم هجری، مهم‌ترین اصلاحات اقتصادی الهادی را با روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الهادی با تأسی از احکام و قوانین اسلامی همچون الزام والیان به اجرای شریعت اسلامی، أخذ جزیه و خراج، اجرای قوانین اسلامی در امور بازار و تجارت و رسیدگی به فقرا و ضعیفان، توانست یک نظام اقتصادی کارآمد ایجاد نماید و ضمن کمک به پایداری و امنیت اقتصادی، افزایش نفوذ سیاسی و تقویت و تثبیت حکومت خود را رقم بزند.

کلیدواژه‌ها: الهادی الی الحق، زبیدیہ، یمن، نظام اقتصادی.

استناد به این مقاله: سازندگی، محمدتقی (۱۴۰۴). نقش اصلاحات اقتصادی الهادی الی الحق (۲۸۴-۲۹۸ق) در تقویت حکومت زبیدیہ یمن. تاریخ اسلام،

(۴)۲۶، ص ۷۹-۹۸. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65061.2290>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۷؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

نویسنده: محمدتقی سازندگی / نویسندگان دارندة حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

۱. مقدمه

در نیمه دوم قرن سوم هجری هنگامی که حکومت عباسیان رو به ضعف نهاده بود و سرزمین‌های اسلامی دست‌خوش حوادث شده بودند، یکی از نوادگان قاسم رسی، به نام یحیی بن حسین بن قاسم بن اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب (ع) ملقب به الهادی الی‌الحق المبین^۱ از برجسته‌ترین شخصیت‌های زیدی،^۲ حکومت زیدیه در یمن را پایه‌گذاری نمود. دوره اول حکومت زیدیه یمن، از حیث ظهور دولت‌های مستقل و نیمه‌مستقل شیعی در منطقه یمن، یکی از ادوار مهم تاریخ شیعه در یمن به‌شمار می‌رود. برخی مورخان ادوار حکومت زیدیه در یمن را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: دوره اول، با تشکیل حکومت زیدیه توسط هادی الی‌الحق از سال ۲۸۴ق آغاز گردید و تا ۵۲۰ق ادامه یافت. دوره دوم، با امامت المتوکل احمد بن سلیمان از نوادگان هادی از سال ۵۲۰ق آغاز و تا اواخر قرن دهم ادامه یافت. دوره سوم، با تصرف یمن توسط عثمانی‌ها آغاز گردید. در این دوره قاسم بن محمد بن علی از نوادگان هادی، امامت زیدیه را به دست گرفت و با عثمانی‌ها وارد جنگ شده و موفق شد یمن را از سیطره آنان خارج سازد و حکومت را به زیدیان بازگرداند. تحقیق حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که هادی از چه منابعی توانست نیازهای اقتصادی خود را تأمین کند؟ و اصلاحات اقتصادی او چگونه در روند تحکیم و تقویت حکومت زیدیه موثر بوده است؟ این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کهن در برهه تاریخی نیمه دوم قرن سوم، در میان سال‌های ۲۸۴ تا ۲۹۸ق، در منطقه یمن انجام شده و هدف این است که عملکرد اقتصادی هادی در جهت تشکیل حکومت مستقل را واکاوی نماید. چراکه هادی به‌عنوان رهبر شیعه زیدی، با ارائه راهکار و داشتن راهبرد در برابر بحران‌ها و چالش‌های پیش‌رو، به مقابله برخاست و چالش را به فرصت تبدیل کرد. موضوع اقدامات و اصلاحات اقتصادی هادی از این جهت مورد اهمیت و توجه قرار است که هادی در مدت زمان کوتاه چهارده ساله که غالباً به جنگ‌ها و نبردهای متعدد با دشمنان و مخالفان گذشت، چگونه به اصلاحات اقتصادی پرداخته و تحدید را به فرصت تبدیل کرده است. به‌رغم آثار متعدد انتشار یافته در موضوع زیدیه یمن، اما اثری که به صورت مشخص بر مسئله این تحقیق تمرکز یافته باشد، یافت نشد. برخی آثار مرتبط با این موضوع عبارتند از:

الف) خضیری (۱۳۹۱)، در کتاب «دولة الزیدیه فی الیمن»، عمدتاً به تحلیل تاریخ سیاسی حکومت هادی پرداخته و توجه کافی به وضعیت اقتصادی آن دوران نداشته است.

ب) یزدانی و جان‌احمدی (۱۳۹۱)، در مقاله «بسترها، زمینه‌ها و چالش‌های پیدایی جنبش زیدیه در یمن» به وضعیت اخذ زکات در حکومت هادی پرداخته است.

۱. ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶م، ص ۷.

۲. الهادی، الاحکام فی الحلال والحرام، ۱۴۱۰ق، ص ۹.

ج) موسوی نژاد و یزدانی (۱۳۸۹)، در مقاله «پیدایش و تطور دولت زیدیه یمن» پس از اشاره به منطقه یمن و تاریخ قبل و پس از اسلام، به بیان علل دیرپایی حکومت زیدیه در یمن و بررسی دو دوره حضور هادی در یمن و مشکلات و چالش‌هایی که هادی با آن مواجه بوده، پرداخته‌اند. در این تحقیق فقط به بخش کوتاهی به وضعیت اقتصادی حکومت زیدیه در یمن اشاره شده است.

وجه تمایز تحقیق حاضر با پژوهش‌های پیشین در آن است که به‌طور خاص بر اصلاحات اقتصادی هادی الی الحق تمرکز دارد و تأثیر آن‌ها را بر تحکیم حکومت زیدیه در یمن با استفاده از دستورات اسلامی تحلیل می‌کند. برخلاف تحقیقات پیشین دیگر که عمدتاً بر تاریخ سیاسی یا چالش‌های عمومی حکومت زیدیه تمرکز دارند، این تحقیق به‌طور دقیق به تحلیل اقدامات اقتصادی هادی می‌پردازد و نقش آن در توسعه کشاورزی، تجارت و ایجاد امنیت اقتصادی را بررسی می‌کند. در این تحقیق تلاش شده تا ارتباط بین اصلاحات اقتصادی و تقویت پایه‌های حکومت زیدیه به شکلی روشن و مبسوط تحلیل شود. تحقیقات پیشین غالباً به تاریخ سیاسی- اجتماعی و مشکلات حکومت زیدیه پرداخته و به وضعیت اقتصادی یا اصلاحات اقتصادی هادی تنها به‌طور مختصر اشاره کرده‌اند. در حالی که تحقیق حاضر نه تنها به تجزیه و تحلیل دقیق این اصلاحات می‌پردازد، بلکه اهمیت آن‌ها را در قالب تطابق با دستورات اسلامی و نقش آن‌ها در پایداری حکومت زیدیه بررسی می‌کند.

۲. دورنمایی از وضعیت اقتصادی مناطق یمن

ساختار یمن به‌طور سنتی بر پایه طایفه‌ای، قبیله‌گرایی و زندگی عشایری استوار بود. یمنی‌ها به‌طور کلی تمایل چندانی به مهاجرت نداشتند، اما به‌دلیل فقر اقتصادی که در دوره‌های مختلف بر این کشور حاکم بود، بخشی از مردم به مناطق مختلفی چون عربستان، ایران، عراق و شام مهاجرت کردند. یمن دارای روستاهای فراوانی بود که کشاورزی در آنجا رونق داشته و در منطقه صنعا،^۱ دهات زیادی وجود داشت که در قرون سوم و چهارم جمعیت انبوهی در قریه‌ها سکونت داشتند.^۲ وضعیت اقتصادی در روستاهای یمن تقریباً بهتر از شهرها بود، چراکه روستانشینان یمنی فعالیت زیادی در زمینه تولید محصولات کشاورزی و باغی داشتند. خانه‌هایشان با مصالح ساختمانی همچون آجر و چوب و خاک و گچ ساخته می‌شد و سقف‌ها و دیوارها را با مرمر برمی‌آوردند و خانه‌ها پیوسته روشن بودند.^۳ اهمیت ویژه و گسترده به کشت درختان مثمر مانند قات، تاک، خرما و کاشت غلات مانند گندم و برنج

۱. صنعا: این شهر در میان دو کوه عیبان و تَم واقع شده و پایتخت یمن محسوب می‌شود و به دلیل قدمت و اهمیت ویژه آن در دوره پیش از اسلام و پس از اسلام، از مراکز مهم پر جمعیت یمن بوده است (ابن‌رسته، *الأعلاق النفیسه*، ۱۸۹۲م، ص ۱۲۷).

۲. مقدسی، *احسن التماسیم*، ۱۹۰۶م، ص ۱۲۲.

۳. همدانی، *المقامات*، ۱۳۸۷، ص ۱۹۶.

داده می‌شد.^۱ یکی از بخش‌های جانبی اقتصاد زراعی یمن، پرورش حیوانات و دامداری بود. گاو را برای شخم زدن زمین و الاغ، استر را برای حمل و نقل بار و گوسفند را برای پشم، شیر و گوشت استفاده می‌کردند.^۲ با توجه به اینکه بیش از دو هزار کیلومتر جنوب یمن دارای مرز آبی و دریا است، صید ماهی یکی از فعالیت‌های اقتصادی و تجاری و پر رونق یمن محسوب می‌شده است.^۳ از قرن سوم و چهارم به بعد ایرانیان به دلایل سیاسی و اقتصادی، به شهرها و روستاهای ثروتمند یمن مهاجرت کرده بودند^۴ و با احداث ساختمان‌ها، قنات و آب انبار که از ویژگی‌های بارز شهرهای ایرانی است، به رونق سیستم آبرسانی و حفر چاه‌ها همت گماشتند.^۵ بازرگانان ایرانی که با خانواده خود مهاجرت کرده بودند، با عنوان «أبناء» شناخته می‌شدند و در قالب طوایف و قبیله‌هایی همچون بَنُو سُرْدُوِيَّة، بَنُو مَهْدُوِيَّة و بَنُو بَرْدُوِيَّة^۶ در بازار شهر صنعا به دادوستد و تجارت مشغول بودند.^۷ رِذَاع و وَسَات دو شهر فارس نشین در یمن هستند.^۸ برخی از ایرانی تبارها نیز در شهر شِیْبام^۹ ساکن بوده و به معدن‌کاری و استخراج نقره و سنگ عقیق^{۱۰} از معادن آنجا مشغول بودند.^{۱۱} هزاران نفر از دست‌اندرکاران معدن رَضْرَاض^{۱۲} ایرانی بوده و به «ایرانیان معدن‌کار» مشهور بودند^{۱۳} که تعداد زیادی پس از قتل ابن یَعْفَر^{۱۴} در سال ۲۷۰ ق، و ویرانی معدن،^{۱۵} به مناطق کشاورزی نزدیک صنعا مهاجرت کردند و بسیاری از آنان در برخی روستاهای این

۱. ابن فقیه همدانی، *البلدان*، ۱۳۰۲ ق، ص ۱۲۵-۱۲۶.

۲. اصطخری، *مسالك و ممالک*، ۲۰۰۴ م، ص ۱۹، ۱۱۹.

۳. کریم‌لو، *کتاب سبزیمن*، ۱۳۹۳، ص ۳، ۲۴.

۴. ابن حانک، *الجوهرتین العتیقتین*، ۱۹۸۵ م، ص ۱۲۳.

۵. مقدسی، *احسن التقسیم*، ۱۹۰۶ م، ص ۷۹.

۶. ابن حانک، *صفة جزيرة العرب*، ۱۴۰۳ ق، ص ۱۲۴.

۷. همان، ص ۲۳۷.

۸. حموی، *معجم البلدان*، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۷۷۲.

۹. شِیْبام: قدمت شهر شِیْبام حدود ۱۷۰۰ سال است. شِیْبام در منطقه مرکزی حضر موت واقع شده و ریشه در دوران پیش از اسلام دارد (مقحفی، *معجم البلدان و القبائل الیمینیه*، ۱۹۸۸ م، ص ۳۷).

۱۰. با کیفیت‌ترین نوع عقیق، عقیق جگری است که در شِیْبام از معدنی به نام «مقری» و روستای «الهام» و کوه «قساس» استخراج می‌شود (ابن فقیه همدانی، *البلدان*، ۱۳۰۲ ق، ص ۳۶).

۱۱. ابن حانک، *صفة جزيرة العرب*، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۶۳.

۱۲. معادن رَضْرَاض: در منطقه‌ی همدان قرار دارد در کنار روستای سرسبز و آباد که تحت نفوذ بنی‌رویه است. همدانی، *الجوهرتین العتیقتین*، ۱۹۸۵ م، ص ۱۲۶-۱۲۸.

۱۳. ابن حانک، *الجوهرتین العتیقتین*، ۱۹۸۵ م، ص ۱۲۴.

۱۴. محمدبن یَعْفَر: او فرماندار صنعا بود که در دوره خلافت معتمد عباسی در سال ۲۷۰ قمری توسط پسرش کشته شد. ابن حانک، *صفة جزيرة العرب*، ۱۴۰۳ ق، ص ۱۴۹.

۱۵. ابن حانک، *الجوهرتین العتیقتین*، ۱۹۸۵ م، ص ۱۲۴.

منطقه ساکن شدند. به طوری که بیشتر ساکنان این روستاها را ابناء تشکیل می‌دادند و به همین دلیل این روستاها را به آنان منسوب کردند؛ مانند دو روستا در نزدیکی حَشیش که به دلیل کثرت ابناء در آن، فُرس و ابناء خوانده می‌شدند.^۱ شهر صعده^۲ از مراکز بزرگ علمی و فرهنگی زیدیه به‌شمار می‌آید و یکی از بزرگ‌ترین مراکز درآمد ملی و وجوه شرعی رهبران زیدیه بوده که گاهی درآمد سالانه به «صدهزار دینار» می‌رسید.^۳ اصطخری، صعده را از نواحی بسیار آباد، حاصل خیز و مرکز بازرگانی بزرگ عرب معرفی کرده است. در این شهر باغ‌ها، کشتزارها و محصولات زراعتی مانند: قهوه، قات،^۴ غلات و حبوبات فراوان است و بیشتر ساکنان آن به کشاورزی اشتغال دارند.^۵ بی‌جهت نبود که امامان زیدی ابتدا سعی می‌کردند بر صعده و صنعا مسلط شوند؛ زیرا دریافت وجوه شرعی از مراکز بزرگ اقتصادی و تجاری چنین نقاطی، می‌توانست بهترین تأمین‌کننده منابع مالی جنبش و نهضت آنها محسوب شود. پیش از ورود هادی به یمن، این منطقه جولانگاه آشوب و شورش و درگیری میان قبایل مختلف گردید و روی آرامش به خود نمی‌دید.^۶ سیاست‌های غلط برخی از کارگزاران عباسی در یمن، در تحت فشار قرار دادن مردم از راه افزایش خراج و مالیات، موجبات خرابی وضعیت اقتصادی را فراهم آورده بود. در خلال شورش و کشمکش‌های مناطق مختلف یمن، آرامش، آسایش و امنیت اجتماعی رخت بر بست و ناامنی، غارتگری و چپاول، دامن‌گیر جامعه یمن شد. یمن با چالش‌های متعدد سیاسی و اقتصادی و اختلافات میان قبایل مواجه بود. در اثر قحطی و خشکسالی در خلال سال‌های ۲۷۰ تا ۲۸۵ق، مزارع و باغ‌ها دچار کم‌آبی شدند و محصولات کشاورزی دچار آفات شده و ویران گردید و احشام و دام تلف شدند.^۷ در نتیجه آشوب‌ها و شورش‌ها و غارت‌گری آغاز شده و مرگ‌ومیر افزایش یافت و جمعیت روستاها کاهش پیدا کرد و اوضاع یمن دگرگون شد.^۸ این مشکلات موجب روی آوردن بیشتر مردم به سوی کسی شد که بتواند به عنوان منجی، آنها را از این وضعیت نجات دهد و یکی از بازماندگان اهل بیت، سرپرستی دین و دنیای آنها را به‌عهده گیرد.^۹ هادی در سال ۲۸۸ق، در صعده مستقر گردید و با فتح نجران و سایر نقاط، طی

۱. ابن حانک، صفة جزيرة العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۴.

۲. صعده: شهری کوهستانی که در فاصله ۲۴۰ کیلومتری شمال صنعا واقع شده است (مقحفی، معجم البلدان و القبائل الیمنیه، ۱۹۸۸م، ص ۲۵).

۳. ابن حانک، صفة جزيرة العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۱۸۴-۱۸۹.

۴. «قات» یک درختچه یا درخت کند رشد است و جویدن آن در یمن، قدمتی بیشتر از مصرف قهوه دارد. السعدی، مجالس القات فی الیمن تطورها، أنواعها، وصفها، ۱۹۸۱م، ص ۶۵-۶۷.

۵. زبارة، أئمة الیمن، ۱۳۷۶ق، ص ۳۷-۳۸.

۶. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۱.

۷. ابن دبیع، قرّة العیون، ۱۹۸۸م، ص ۱۲۹.

۸. ابن دبیع، قرّة العیون، ۱۹۸۸م، ص ۱۲۹.

۹. ابن حانک، صفة جزيرة العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۴۳.

جنگ‌های متعدد، عباسیان را از یمن راند و صنعا را در سال ۲۸۸ قمری فتح نمود.^۱ نام او را بر منابر «امیرالمؤمنین» خواندند و سگه به نام او ضرب کردند.^۲ که این عمل نشانه اعلام استقلال او از حاکمیت وقت بود و چنان آوازه حکومتش گسترده شد که حاکم مکه نیز از طرفداران او شد و به مدت هفت سال به نامش خطبه خواند.^۳ ضرب سکه در شهر صعده، نشان از اهمیت این شهر دارد. با آغاز فعالیت‌ها و اقدامات اقتصادی هادی، مدت زمان زیادی نگذشت که توانست با جذب حمایت توده‌های مردم، به امام بی‌رقیب زیدیان در یمن تبدیل شود و آغازگر فصل تاریخی جدیدی در حکومت زیدیه یمن گردد.^۴ هادی با چالش‌ها و مشکلات متفاوت اقتصادی در یمن مواجه بود و می‌بایست اقدامات بنیادین اقتصادی خود را سرعت می‌بخشید.

۳. اصلاحات اقتصادی هادی در یمن

هادی که به‌عنوان امام از مردم یمن بیعت گرفته بود، بعد از برقراری صلح و سازش میان قبایل و ایجاد امنیت سیاسی، درصدد تأسیس حکومت و تشکیل سپاه قدرتمند بود تا بتواند با تعیین کارگزاران، امنیت اقتصادی منطقه یمن را تأمین نماید.

۳-۱. ایجاد امنیت به‌عنوان زیرساخت اصلاحات اقتصادی

هادی که به گذشت، عفو و تسامح معروف بود،^۵ بعد از دعوت قبایل یمنی^۶ در اوایل تثبیت حکومت و حفظ قدرت خود در صعده، دست به اصلاحات سیاسی، امنیتی و اقتصادی زد. با ورود هادی به صعده بعد از فراخوان به قبایل یمنی، جهت دعوت به صلح و آشتی، قبیله‌هایی نظیر اَحلاف،^۷ شاکر،^۸ تَمِیف،^۹ وادِعِه،^{۱۰}

۱. بغدادی، *هدیه العارفين*، ۱۹۵۵م، ج ۲، ص ۵۱۷.

۲. زرکلی، *الاعلام قاموس*، ۱۹۸۶م، ج ۸، ص ۱۴۱.

۳. زرکلی، *الاعلام قاموس*، ۱۹۸۶م، ج ۸، ص ۱۴۲.

۴. زیاره، *أئمة اليمن*، ۳۷۶ق، ص ۱۰.

۵. واسعی، *فرجه العموم*، ۱۳۴۶ق، ص ۲۱.

۶. علوی، *سیره الهادی*، ۱۴۰۱ق، ص ۳۶.

۷. از قبایل «بنی جماع» در صعده بودند (حجری، *مجموع بلدان اليمن*، بی تا، ص ۱۹).

۸. قبیله‌ای از همدان و از اولاد «شاکر بن ربیع بن مالک بن معاویه صعبن دومان بن بکیل بن چشم بن حاشد» هستند (ابن حانک، *الجوهرة العتقیتین*، ۱۹۸۵م، ص ۲۳۷).

۹. یکی از قبایل مشهور و نیرومند و پرجمعیت عرب بود که مردمش در طائف و اطرافش سکونت داشتند و دو طائفه مهم به نام‌های «احلاف» و «بنی مالک» داشت (ابن عنبه، *الفصول الفخریه*، ۱۳۶۳ش، ص ۶۵) و جنگ‌ها و نبردهای داخلی بسیاری بین آنها رخ داده بود (کحاله، *معجم قبائل العرب*، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۴۷).

۱۰. این قبیله در روستای شوکان از توابع نجران ساکن هستند (ابن حانک، *صفة جزيرة العرب*، ۱۴۰۳ق، ص ۱۶۴، ۲۸۳).

یام^۱ و نیز جمعی از بنی حارث با هادی بیعت نمودند.^۲ هادی توانست در ملاقات‌ها و نامه‌هایش به قبایل اطراف و توجه به مشکلات اقتصادی و نیز بخشیدن مالیات و أخذ زکات و صدقات، اعتماد قبایل را جلب کند و بیش از پیش مورد پذیرش مردم واقع شود.^۳ وقتی هادی وارد صعده شد، میان قبایل سعد و ربیعہ صلح برقرار کرد و با انتخاب و ارسال کارگزاران به مناطق دیگر، به وضعیت اقتصادی حکومت نوپای خویش سامان بخشید. هادی کارگزارانی انتخاب نمود و به نواحی مختلف اعزام کرد تا هم از تقابل و شورش قبایل رقیب جلوگیری کند و هم امنیت و آرامش را در آن نواحی برقرار کنند. پس از موفقیت اولیه هادی، قبایل مختلف دیگر یمن، به سوی هادی آمدند و از او درخواست یاری کرده و هادی درخواست آنها را اجابت نمود و میان آنها صلح برقرار کرد.^۴ پس از آن دیگر قبایل نیز با هادی ملاقات و بیعت نمودند.^۵ هادی می‌دانست در صورتی حکومتش فراگیر خواهد بود که علاوه بر وابستگی‌های عقیدتی، وفاداری مردم به حکومت اسلامی را اساس کار خود قرار دهد و در جهت مشارکت دادن و جذب همه طوایف و قبایل، بدون توجه به تفاوت‌های قومی-قبیله‌ای، بکوشد. به عبارت دیگر، وحدت و مشروعیت حکومت، زمانی تقویت می‌شود که مشارکت و درخواست‌های توده مردم را در نظر بگیرد. قاضی عبدالله بن عبدالوهاب مجاهد شماعی معتقد است: «امام هادی مملکتی با پایه‌های استوار تأسیس کرد که بخش مهمی از یمن را فرامی‌گرفت که شامل بخش زیدی مذهب شمال و بخش شافعی مذهب شامل شهر تهامه و کوه‌های جنوبی مشرف بر آن و استان‌های سه‌گانه تعز، اب و بیضاء می‌شد. وی حاکم این مناطق بود. او یک سپاه نظامی از قبایله‌های شافعی و زیدیه تشکیل داد و نیز یک سپاه عشایری از قبایل حاشد، بکیل، خولان، جدّا و مخالف صعده تشکیل داد و فرماندهی دو سپاه را خود به عهده داشت».^۶

هادی از اقشار و قبایل مختلف یمنی، در تشکیل و تثبیت حکومتش بهره جست و از مناطق دیگر برای انسجام و تشکیل سپاهیان استفاده نمود. یکی از علل فراگیری حکومت هادی، روابط صلح‌آمیزش با حکومت‌های محلی دیگر و مردم، در جهت کسب حاکمیت و حفظ موجودیت مذهبی و جذب مردم بود. هادی در مقام امام زیدی و رهبر حکومت، مشکلات و نیازهای مردم را شناسایی کرد و با محاسبه زمینه‌ها و ارزیابی وضعیت اقتصادی، درصدد رفع آنها برآمد. او با اهمیت دادن به رفع چالش‌های اقتصادی و نگرانی‌های معیشتی مردم، سبب جلب اعتماد توده مردم و سران قبایل یمنی گردید. این

۱. قبایله‌ای از همدان و شاخه‌ای از «ابوالعشره یامی» هستند (ابن حاکم همدانی، *الجمهوریتین العتقیتین*، ۱۹۸۵م، ص ۶۸-۷۳).
۲. علوی، *سیره الهادی*، ۱۴۰۱ق، ص ۶۶.
۳. ابن محمد، *انباء الزمن*، ۱۹۳۶م، ص ۱۰.
۴. ابن محمد، *انباء الزمن*، ۱۹۳۶م، ص ۱۱.
۵. علوی، *سیره الهادی*، ۱۴۰۱ق، ص ۶۶.
۶. شماعی، *الیمن الانسان والحضاره*، بی‌تا، ص ۱۹۰.

موضوع چنان تاثیرگذار بود که با وجود همه مشکلات سیاسی و اقتصادی، هنگامی که هادی از بزرگان و مردم قبایل اطراف صعده برای جهاد دعوت می‌نمود، اکثر آنها در جهاد شرکت کرده و در همراهی او کوتاهی نمی‌کردند.^۱

۳-۲. انتصاب کارگزاران و والیان

هادی با برقراری امنیت میان قبایل و بعد از آن تشکیل سپاه و تثبیت حکومت، به تعیین کارگزاران و والیان، و ارسال آنها به مناطق مختلف همت گماشت. وظیفه کارگزاران، گردآوری خراج و زکات با توجه به قوانین و احکام اسلامی از میان قبایل و تجار و أخذ جزیه از نصاری و یهود بود؛^۲ همچنین بازرسی از قبایلی که از پرداخت زکات امتناع می‌کردند؛^۳ تا از این طریق منابع و درآمد دولت نوپای زیدیه افزایش یابد و برای تشکیل سپاه و خرج و مخارج امارت و حکومت هزینه شود.^۴ علوی که از معاصرین هادی بود، در کتاب «سیره الهادی»، بخش‌هایی از منشوری که هادی وظایفی برای والیان و کارگزاران خود تبیین نموده را آورده است. هادی قبل از واگذاری مسئولیت به والیان و کارگزاران، از آنها سوگند می‌گرفت تا به احکام دینی پایبند باشند^۵ و از آنان عهد می‌گرفت که منزل و مکانی از مردم هدیه نگیرند و خود منزلی اجاره کنند.^۶ در قضاوت، مساوات را رعایت نموده و در مقابل باج‌خواهی و زیاده‌خواهی برخی از خواص و ذی‌نفوذها ایستادگی کنند.^۷ هادی در مورد أخذ زکات غلات به کارگزارانش اینچنین دستور می‌دهد: «در زکات غلات اگر کشت دیم است، یک‌دهم بگیر و اگر آبی است، یک‌بیستم و اگر کشت هم دیم است و هم آبی و نصاب آن به سی و سه فرق^۸ می‌رسد، یک سوم فرق زکات بگیر. کمتر از این نصاب، زکات واجب نیست».^۹ در مورد أخذ زکات جو و گندم می‌گوید: «اگر فردی کمتر از این نصاب جو و نیز گندم دارد، هرکدام از دو جنس نسبت به نصاب سنجیده می‌شود و زکات بر او واجب نیست، پس حق نداری که مجموع دو نوع غله را نسبت به نصاب جمع کنی و زکات بگیری؛ زیرا هر یک از غلات باید به حد نصاب برسد».^{۱۰} هادی در مدتی که در صعده حضور داشت، طی نامه‌هایی به والیانش دستور می‌داد اوضاع را

۱. ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶م، ص ۱۱.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۱۷۸.

۳. الفقی، الیمن فی ظل الاسلام، ۱۹۹۴م، ص ۱۶.

۴. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۳.

۵. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۴-۴۶.

۶. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۴.

۷. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۶.

۸. فرق: پیمانانه بزرگ شهر مدینه بوده و معادل ۴۸۷ کیلوگرم است.

۹. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۴.

۱۰. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۶.

آرام نموده و ارزاق و محصولات مورد نیاز مردم را ارزان کرده و امنیت جانی و مالی را در منطقه خود برقرار کنند.^۱ هادی پس از تعیین کارگزاران، به دیگر اصلاحات اقتصادی پرداخت تا بتواند بر بحران قحطی، خشکسالی و گرانی فائق آید. او قصد داشت براساس روش پیامبر (ص) اوضاع مالی را دگرگون سازد^۲ و هنگامی که منطقه‌ای را فتح می‌کرد، خراج و مالیات‌های حاکمان قبلی را لغو نموده و براساس اسلام و سیره پیامبر (ص) خراج می‌بست و با کسی که تعرضی به اموال داشت و از اصول مالیاتی مبتنی بر احکام اسلامی تخطی می‌نمود، به شدت برخورد می‌کرد.^۳

۳-۳. أخذ جزیه از اهل ذمه

هادی جهت توسعه و بهبود روابط میان ادیان یهود و نصارا و بهره‌گیری از این فرصت، جهت ایجاد صلح و امنیت همراه با همزیستی مسالمت‌آمیز، احکام و ضوابط خاصی را در قالب دستورات شرعی صادر نمود و همه پیروان خود را به حُسن معاشرت و رفتار انسان‌دوستانه فراخواند. هادی بعد از استقرار حکومتش، به تدبیر امور پرداخت و با اهل ذمه^۴ ساکن در نجران پیمان بست.^۵ او به عنوان رهبر جامعه، درصدد بود تا کنترل و نظارت کاملی بر عملکرد والیان خود، که مأمور وصول جزیه بودند، داشته باشد. او در مورد أخذ مالیات و جزیه، بسیار حساس بود که نشان‌دهنده این است که صرف جمع‌آوری جزیه از یهود و نصارا برای ایشان مهم نبوده، بلکه نحوه وصول، میزان و شیوه برخورد با اهل کتاب به‌عنوان شهروندان ساکن در قلمرو حکومت اسلامی نیز اهمیت داشته است.^۶ هادی در نظر داشت تا زکات و مالیات به دست آمده، ابتدا در همان شهر خرج شود و به دست فقرا و نیازمندان همان شهر برسد و مابقی به مرکز و بیت‌المال ارسال گردد تا خرج سپاهیان و سایر نقاط دیگر شود. وی همچنین در سال‌هایی که خشکسالی،^۷ ناامنی و گرانی شیوع پیدا کرده بود،^۸ زنان مسیحی و یهودی را از پرداخت هرگونه جزیه و

۱. ماضی، دولة الیمن الزیدیة، ۱۹۵۰م، ص ۲۶.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۰-۷۵.

۳. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۰-۷۵.

۴. ذمه: در لغت به معنای پیمان، امان و تضمین آمده و در اصطلاح فقهی، عقد و قراردادی است که میان مسلمانان و برخی از غیرمسلمانان منعقد می‌گردد و به موجب آن، این افراد ملزم به پرداخت جزیه و رعایت شرایطی شده و در مقابل، حکومت اسلامی موظف است از مال، جان و دیگر حقوق آنان حراست کند. از این رو به کسانی که این قرارداد با آنان منعقد می‌گردد، اهل ذمه می‌گویند.

۵. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۱۶۸.

۶. در برابر رعایت شرایط از سوی اهل ذمه، حکومت اسلامی موظف است از جان و مال و معابد آنان محافظت کند: «فَتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ... مِنَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (توبه، ۲۹).

۷. با توجه به منابع، خشکسالی در سال‌های ۲۸۰ تا ۲۸۴ قمری رخ داده بود.

۸. هارونی، الافاده، ۱۴۲۲ق، ص ۳۷.

مالیات معاف کرد^۱ و به اهل ذمه گفته بود اگر کسی آزارشان داد، به او اطلاع دهند تا به شکایات و مشکلات آنان رسیدگی شود.^۲ این عملکرد هادی در راستای حفظ حقوق مدنی و شهروندی اهل ذمه‌ای بود که در پناه دولت اسلامی زندگی می‌کردند و قادر به تأمین نیازهای روزمره و یا پرداخت جزیه خود نبودند. هادی با عمل به آیات قرآن و تأسی از پیامبر(ص)، به دنبال رابطه صلح‌آمیز و آشتی‌جویانه با پیروان سایر ادیان بود. با توجهی که هادی به حفظ موقعیت اجتماعی، مذهبی و حقوق شهروندی اهل ذمه داشت، در مقابل، نگران تأثیرپذیری مسلمانان از فرهنگ اهل کتاب در جامعه اسلامی نیز بود و با عقاید منحرف یهود و نصارا به شدت برخورد می‌نمود و در برخی مواقع آنها را در تنگنا قرار می‌داد. با توجه به گزاره‌های تاریخی، وضعیت زندگی قوم یهود در منطقه یمن با فرازونشیب‌های فراوانی روبه‌رو بود. پس از تثبیت حکومت زیدیه، وضعیت زندگی و معیشتی یهود نابسامان شد؛ چراکه زیدیان جلوی هرنوع ارتباطی میان آنان و مسلمانان را می‌گرفتند و با رویکردی سخت‌گیرانه با آنها مقابله می‌کردند. سیاست سخت‌گیرانه هادی با مسیحیان سودجوی نجران^۳ نیز ادامه داشت؛^۴ با دستور هادی ضمن قراردادی، مقرر شد تا «یک‌نهم» از غله زمین‌های کشاورزی که قبلاً از مسلمانان خریدند را بپردازند^۵ و حق ندارند از مسلمانان زمین بخرند و اگر پس از فتح اسلام زمینی خریده باشند، باید به صاحبان مسلمانشان بازگردانند و نیز زمین‌هایی را که در زمان جاهلیت از نیاکان خود به ارث رسیده، همچنان در اختیار داشته باشند.^۶ او مقرر کرد که از ثروتمندان نصارا و یهود، ۴۸ درهم، بر طبقه متوسطشان، ۲۴ درهم، و بر فقیرشان ۱۲ درهم جزیه اخذ گردد.^۷ یکی از دلایل هادی برای اخذ جزیه از اهل ذمه این بود که چون اهل ذمه از این اموال زکات، مالیات و صدقه پرداخت نمی‌کنند، باعث ضعف اسلام و مسلمین می‌شود. هدف دیگر هادی این بود که زمین‌های مسلمانان را بازپس گیرد و راه‌هایی که منجر به وابستگی اقتصادی مسلمانان به اهل ذمه می‌شود را مسدود سازد، به همین دلیل بود که واجب دانسته بود همه بردگان مسلمانی که نزد غیرمسلمانان هستند، از پول بیت‌المال و یا زکات خریداری و آزاد گردند.^۸

۱. الهادی، الاحکام فی الحلال والحرام، ۱۴۱۰ق، ص ۶۲۲.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۳۸۸.

۳. نجران: در نقطه مرزی حجاز و یمن و در جنوب شرقی مکه قرار دارد (حموی، معجم البلدان، ۱۳۸۰، ج ۵، ص ۳۰۸). در آغاز اسلام این نقطه تنها منطقه مسیحی‌نشین حجاز بود که به آیین مسیح گرویده بودند (حموی، معجم البلدان، ۱۳۸۰، ج ۵، ص ۲۶۷-۲۶۶).

۴. ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶م، ص ۱۶۸.

۵. ابن محمد، انباء الزمن، ۱۹۳۶م، ص ۷۳-۷۵.

۶. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۶-۷۷.

۷. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۶-۷۷.

۸. شرف‌الدین، تاریخ الفکر الاسلامی فی الیمن، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۲۲۸-۲۲۹.

۳-۴. نظارت و بازرسی بر امور بازار و تجار

مراکز خرید و فروش و بازارها غالباً در کنار مسجد و دارالاماره بنا می‌شوند که حاکی از ارتباط نزدیک این مراکز نسبت به هم می‌باشد. مسجد جامع صعده و صنعاء در کنار بازار قرار داشتند. هادی پس از مشخص شدن مقدار و نصاب زکات و مالیات، به امور بازار رسیدگی نمود و بعد از برگزاری نماز جماعت در مسجد، در بازار قدم می‌زد و وضعیت قیمت‌ها و گرانی را بررسی کرده^۱ و کالاهای و محصولات کاسبان و تاجران را قیمت‌گذاری می‌نمود.^۲ او در بازارها به راه می‌افتاد و کسبه‌ای را که در خرید و فروش، کم‌فروشی و یا تقلب می‌کردند، تنبیه می‌کرد.^۳ اخذ مالیات از کسبه بازار و تجار و صنعت‌گران یکی دیگر از منابع مالی حکومت هادی بود.^۴ هادی بر امور معاملات تجار و بازرگانان اهمیت می‌داد و شخصاً برای نظارت بر کارکرد اقتصادی و تجاری بازار اقدام می‌نمود و قیمت‌ها را کنترل می‌کرد، تا کسی نتواند به غش و حيله در معامله دست بزند.^۵ با بررسی سیره‌ی رفتار هادی مشاهده می‌شود اهمیت بر مسائل اقتصادی و حلال و حرام معاملات همچون: جلوگیری از احتکار، مراقبت و نظارت بر قیمت‌ها، مراقبت از دقیق بودن ترازوها، جلوگیری از تجاوز به حریم بازار و تصرف غیر مجاز در آنها، تفتیش و بازرسی در مورد تقلب و فریب دادن در معامله، حل مشکلات بازار، یاری ضعیفان و ناتوانان، رسیدگی به امور تجار و حفظ حرمت آنان، برقراری امنیت در راه‌های تجاری و... نشان از توجه ویژه به ایجاد امنیت اقتصادی دارد.^۶

۳-۵. رسیدگی به فقرا و مستمندان

هادی در برنامه اجرایی خود، به رابطه حاکم و امام با مردم و توجه به افراد فقیر و ضعیف جامعه براساس آیات قرآن^۷ و سیره پیامبر (ص) و امام علی (ع) توجه ویژه‌ای داشت و کارگزاران خود را موظف به حفظ حقوق مظلومان و ضعیفان می‌کرد. یکی از اصول کمک مؤمنانه، شناسایی افراد نیازمند است؛ کسانی که یا سرپرست ندارند یا سرپرست آنان از کار افتاده است. هادی در شناسایی نیازمند واقعی، حساسیت خاصی داشتند و اجازه نمی‌داد که هرکس به هر بهانه‌ای از بیت‌المال پولی بگیرد و به مصرف شخصی برساند، بلکه دستور داد مبلغ خارج شده از بیت‌المال به دست نیازمند واقعی برسد و در مسیر صحیح خرج شود. هادی به کارگزارانش دستور داد تا فهرستی از اسامی فقرا و مستمندان را در مناطق مختلف تهیه

۱. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۳۸۵.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۳۸۶.

۳. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۳۸۶.

۴. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۳.

۵. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۳.

۶. الهادی، الاحکام فی الحلال والحرام، ۱۴۱۰ق، ص ۱۱-۱۳.

۷. «و فی أموالهم حق للساائل و المنحروم؛ و در اموالشان حقی برای مردم سائل و نیازمند است» (ذاریات، ۱۹).

کنند و به اندازه یک چهارم از زکات و خراج جمع‌آوری شده را برای آنها در نظر بگیرند.^۱ همچنین مساکین، نابینایان، ذمی صدقه‌گیر و درماندگان اهل ذمه را از پرداخت جزیه معاف نمود.^۲ هادی این مهم را به کارگزارش گوشزد می‌کند که در ثبت افراد در دیوان بیت‌المال دقت کند که کسانی را ثبت نام نمایند که برای تأمین مخارج زندگی خود قدرت ندارند؛ زیرا اگر همه را ثبت کنند، به آنان که مستأصل و درمانده‌اند، زیان وارد نموده‌اند. پس، دستور داد ناتوانان، فقیران و مستمندان را برای مصرف زکات مقدم بدارند^۳ و همچنین در مورد کسانی که توانایی به‌دست آوردن روزی خود دارند، می‌گوید: «اسامی توانگر را از دیوان پاک کن تا خداوند به ما وسعت دارایی دهد و ما نیز میان مردم اموال خدا را به خواست خدا تقسیم کنیم».^۴ او در شناخت نیازمند و یاری رساندن به ناتوان تأکید می‌کند: «به دقت به مسائل مساکین، فقیران و در راه‌ماندگان رسیدگی کن و نیازشان را برطرف ساز».^۵

۴. مشکلات و محدودیت‌های اقتصادی حکومت هادی در یمن

چالش‌های اقتصادی مانند ناامنی، فقر، قحطی‌زدگی، خشکسالی، غارتگری و اخذ مالیات سنگین در یمن باعث مهاجرت برخی از ساکنان یمن از جمله ابناء شده بود. بحران اقتصادی تا جایی بالا گرفت که مردم از گرسنگی دزدی می‌کردند و کسی قحطی و خشکسالی پیش از این را به یاد نمی‌آورد.^۶ در دوره حکومت هادی، با تخریب و ویرانی معادن آهن و نقره و مهاجرت ابناء به روستاهای اطراف صنعا، قدرت اقتصادی آنان در پایین‌ترین حد خود در تمام دوران حضور آنان در منطقه یمن تنزل پیدا کرد و در اواخر قرن سوم هجری از طبقه حاکم و تاجران و مالکان به کارگران و سپس کشاورزانی ساده تبدیل شدند و پس از آن در شمار فقرا و تهی‌دستان و ضعیفان جامعه یمنی درآمدند.^۷ با شورش و تمرّد قبایل که گاهی به دلیل مسائل اقتصادی و فرار از پرداخت مالیات و زکات^۸ و برخی نیز بر سر بهره‌برداری از معادن نقره و آهن صورت می‌گرفت،^۹ حکومت هادی را دچار چالش‌های اقتصادی و امنیتی کرده بود. هادی برای جبران کمبود مالی، به معادن یمن توجه نمود و با اسعدبن ابی‌یعقوب بر سر بهره‌برداری از معادن نقره و

۱. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۷.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۷۷.

۳. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۵-۴۶.

۴. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۵.

۵. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۶.

۶. هارونی، الافاده، ۱۴۲۲ق، ص ۳۷.

۷. ابن‌حانک، صفة جزيرة العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۴.

۸. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۹۸.

۹. ابن‌حانک، صفة جزيرة العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۱۲۸.

رضراض درگیر شد؛ اما موفق به دستیابی آن نشد و جنگ‌های پی‌درپی هادی موجب از دست رفتن یاران و تحلیل و فرسوده شدن سپاهیان گردید و تأثیر منفی در رشد حکومت زیدی گذاشت. جنگ‌های متعدد باعث شد انگیزه غالب جنگ‌ها مسایل اقتصادی باشد و بعد از مدتی مردم از پرداخت زکات و مالیات به حکومت هادی خودداری کنند. بدین جهت تعادل مالی و اقتصادی حکومت، نابسامان شد و کارگزاران در گزارش‌های خود به هادی درخواست راه‌حل و کمک و یاری داشتند.^۱ کارگزار هادی در «وَسَجَه»^۲ به نام محمد بن عبیدالله علوی، طی گزارشی به هادی نوشت که اَبَادُغَيْش شهابی، از پرداخت زکات و مالیات خودداری کرده و تَمَرّد می‌کند و برای خود نیروهایی را گردآوری نموده و احتمالاً قصد شورش دارد و برای سرکوبی آنها احتیاج به نیرو و تجهیزات است. هادی برادرش عبدالله بن حسین را با سپاهی به سوی آنها فرستاد و پس از اینکه با موعظه و نصیحت تسلیم نشدند، در جنگ سختی توانست طغیان‌گران را سرکوب کند.^۳ بعد از این اتفاق، زمانی که والیان هادی با هزار دینار مالیات اخذ شده از شهر نجران خارج شده بودند، در میان راه توسط اهل وادِعِه مورد کمین و دستبرد قرار گرفتند. در این درگیری یکی از کارگزاران هادی کشته شد.^۴ با رسیدن خبر به هادی، او به سمت روستای شوکان،^۵ محل اقامت شورشیان حرکت کرد و نماینده‌ای جهت گفتگو و موعظه فرستاد تا اموال را پس دهند، اما سردسته آنها به نام حُنَيْش امتناع کرد. در آن شب، هادی پیامبر اکرم (ص) را در خواب دید که فرمود: «لَعْنُ اللّٰهِ حُنَيْشًا، لَعْنَةُ اللّٰهِ».^۶ این خواب باعث شد تا هادی با طغیان‌گران به شدت برخورد نماید و به دستور او درختان خرما و انگور را از ریشه درآوردند و خانه‌هایشان را ویران کردند.^۷ او پس از قطع درختان گفت: «پیامبر (ص) با قبیله بنی نظیر همان‌گونه رفتار کرد» و این آیه را تلاوت نمود: «مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَبَنَةٍ أَوْ نَرْتَمْتُمْهَا قَائِمَةً عَلٰی اَصْوِلِهَا فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيُخْزِيَ الْفٰسِقِيْنَ؟» هر درخت با ارزش نخل را قطع کردید، یا آن را به حال خود وا گذاشتید، همه به فرمان خدا بود؛ و برای این بود که فاسقان را خوار و رسوا کند!^۸ هادی در بیان مبارزه امام و رهبر حکومت با ظالمان و شورشیان می‌گوید: «امام باید با ظالمان و ستمگران مبارزه کرده و با شمشیر قیام کند، هرچند خود را در معرض خطر گذارد، امام باید پرچم حق را برافرازد و از حقوق مردم دفاع کند و با مردم به نیکی،

۱. الفقی، الیمن فی ظلّ الاسلام، ۱۹۹۴م، ص ۱۶.

۲. ابن روستا در غرب صعده بوده و حدود دو روز فاصله دارد (ابن حانک، صفة جزيرة العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۱۳۰).

۳. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۸۵-۸۶.

۴. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۸۷.

۵. روستایی است که خانه و درختان نخل و انگور فراوان دارد و بسیار آباد بوده و از ناحیه زمار در جنوب صنعا است

(حموی، معجم البلدان، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۳۷۳).

۶. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۸۹.

۷. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۹۰، ۱۳.

۸. حشر، ۵.

نرمی و مهربانی رفتار کند و حق مظلوم را از ظالم پس گیرد و بیت‌المال را با عدالت در جهت مصالح مردم هزینه کند و آنها را مجبور به کاری نکند و مجری احکام الهی در بین آنها باشد.^۱ به دلیل کشمکش‌ها و جنگ‌های متعدد با دشمنان و رقیبان، هزینه‌های تجهیزات جنگی افزایش یافت و با تداوم خشکسالی‌ها و کاهش قدرت اقتصادی مردم یمن، حکمرانان و کارگزاران هادی، با کاهش درآمدهای حکومتی مواجه شدند و باعث خالی شدن خزانه و افزایش فقرا و مستمندان و باعث تضعیف دولت هادی در عرصه‌های نظامی و اقتصادی گردید.^۲ بدین جهت هادی برای تهیه هزینه‌های سنگین نظامی و پشتیبانی از سپاهیان در جنگ‌ها، قادر به اخذ مالیات و زکات نبود؛ چراکه مناطق تحت نفوذ، با مشکلات مدیریتی و اقتصادی مواجه شده بودند و دچار خسارت‌های فراوان شده و توانایی پرداخت مالیات را نداشتند. به دلیل وجود چالش‌های اقتصادی، یاران و سپاهیان هادی در جنگ با وعده گرفتن لباس و تجهیزات از دشمن، دچار ضعف و پراکندگی شدند. بسیاری از سپاهیان، با انگیزه و وعده کسب غنیمت جنگی، در جنگ‌ها حضور داشتند. بنابراین، هادی با مشکل مالی روبه‌رو شد و در تنگنا قرار گرفت و مردم صنعا نیز او را یاری نکردند.^۳ هادی هنگام خروج صنعا، به مردم گفت: «به خدا قسم که مرا آزرده کردید، بی شک خدا شما را به قحطی، گرسنگی و ترس دچار خواهد کرد و شما را کیفر می‌کند».^۴

۵. نتیجه‌گیری

هادی در تمام دوره حکومت چهارده ساله، به سامان‌دهی و اصلاحات اقتصادی اقدام نمود. اوضاع نابسامان اقتصادی و نحوه برخورد او با بازاریان، تجار و بازرگانان و کشاورزان و همچنین اخذ مالیات، زکات و خراج از مسلمان و غیرمسلمان را براساس احکام اسلامی و اقتضانات عصر خود مدیریت نمود. دستورها و ابلاغیه‌ها به کارگزاران و جدیت او برای اصلاحات اقتصادی، باب جدیدی در ایجاد جامعه متعالی زبده در یمن ایجاد نمود. نامه‌های هادی به والیان و کارگزارانش نشان از دیدگاه اسلامی و رویکرد متعالی وی در امور اقتصادی دارد. توجه و اهمیت به سامان بخشیدن اوضاع اقتصادی و جلوگیری از غارت و چپاول اموال مردم، زکات و خراج‌های جمع‌آوری شده، موجب ایجاد امنیت اقتصادی شد و هادی توانست تا حدودی آرامش را به مناطق تحت تسلط خود بازگرداند و موجب جلب اعتماد و نفوذ در دل‌های مردم و سران قبایل گردد.

۱. الهادی، الاحکام فی الحلال والحرام، ۱۴۱۰ق، ص ۵۰۸.

۲. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۴۶.

۳. زیاره، أئمة الیمن، ۱۳۷۶ق، ص ۲۷.

۴. علوی، سیره الهادی، ۱۴۰۱ق، ص ۲۴۱.

منابع

- ابن حائک همدانی، حسن بن احمد (۱۴۰۳ق). *صفة جزيرة العرب*. صنعا: چاپ محمد بن علی آکوع.
- ابن حائک همدانی، حسن بن احمد (۱۹۸۵م). *الجوهرتین العتیقتین*. محقق کریستوتول. صنعا: بی نا.
- ابن ذبیح، ابی الضیاء عبدالرحمن بن علی (۱۹۸۸م). *قرة العیون بأخبار الیمن المیمون*. محقق محمد بن علی الاکوع. بی نا.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲م). *الأعلاق النفیسة*. بیروت: دارصادر.
- ابن عتبه، جمال الدین احمد بن علی (۱۳۷۳). *الفصول الفخریه*. تهران: چاپ جلال الدین محدث ارموی.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد (۱۳۰۲ق). *البلدان*. لیدن: چاپ بریل.
- ابن محمد، یحیی بن حسین بن قاسم (۱۹۳۶م). *انباء الزمن فی تاریخ الیمن*. مصحح و محقق محمد عبدالله ماضی. برلین: مکتبة الثقافیة الدینیة.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۲۰۰۴م). *المسالك و الممالک*. قاهره: الهیئة العامة لقصور الثقافة.
- بغدادی، اسماعیل (۱۹۵۵م). *هدیة العارفین اسماء المؤلفین و آثار المصنفین*. بیروت: داراحیاء تراث العربی، ج ۲.
- حجری، محمد بن احمد (بی تا). *مجموع بلدان الیمن و قبائلها*. قاهره: دارالکتب المصریه.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰). *معجم البلدان*. مترجم علی نقی منزوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ج ۲-۳، ۵.
- خضیری، احمد حسن (۱۳۹۱). *دولت زبیدیہ در یمن*. مترجم احمد بادکوبه هزاوه. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ سوم.
- زبارة، محمد بن محمد (۱۳۷۶ق). *أئمة الیمن*. الناصریة.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۶م). *الاعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین*. بیروت: دارالعلم للملایین، ج ۸.
- سعدی، عباس فاضل (۱۹۸۱م). *مجالس القات فی الیمن تطورها، أنواعها، وصفها. التراث الشعبي السنه، ۱۲ (۱۱)*، ص ۶۱-۷۴.
- شرف الدین، احمد حسین (۱۹۸۶م). *تاریخ الفكر الاسلامی فی الیمن*. قاهره: بی نا.
- شماحی، قاضی عبداللّه بن عبدالوهاب مجاهد (بی تا). *الیمن الانسان والحضاره*، بی نا.
- علوی، علی بن محمد بن عبیدالله (۱۴۰۱ق). *سیره الهادی الی الحق یحیی بن حسین*. تحقیق سهیل زکار. بیروت: دارالفکر.
- الفقی، عصام الدین عبدالرئوف (۱۹۹۴م). *الیمن فی ظل الاسلام منذ فجرة حتی قیام دولت بنی رسول*. قاهره: دارالفکر العربی.
- کحاله، عمر رضا (۱۴۱۴ق). *معجم قبائل العرب القديمة والحديثة*. بیروت: موسسه الرساله.
- کریم لو، داوود (۱۳۹۳). *کتاب سبزیمن*. تهران: وزارت امور خارجه.
- ماضی، محمد عبدالله (۱۹۵۰م). *دولة الیمن الزبیدیة*. تاریخ، ۱۳ (۱).
- مقحفی، ابراهیم احمد (۱۹۸۸م). *معجم البلدان و القبائل الیمنیه*. صنعا: دارالحکمه.
- مقدسی، محمد بن احمد شمس الدین (۱۹۰۶م). *احسن التقاسیم*. لیدن: دخویه.

موسوی نژاد، سید علی؛ یزدانی، علی (۱۳۸۹). پیدایش و تطور دولت زیدیه در یمن. *تاریخ اسلام*. شماره ۳-۴، ص ۲۲۷-۲۷۰.

واسعی، عبدالواسع بن یحیی (۱۳۴۶ق). *فرجة العموم فی حوادث و تاریخ اليمن*. قاهره: مطبعة سلیفة. هادی، یحیی بن حسین (۱۴۱۰ق). *الاحکام فی الحلال والحرام*. تصحیح أبو الحسن علی بن أحمد بن أبی حریصه. مکتبة یعسوب الدین الالکترونیة.

هارونی، ابوطالب یحیی بن حسین (۱۴۲۲ق). *الافاده فی تاریخ الائمة السادة*. تحقیق ابراهیم بن مجدالدین بن محمد المویدی. صعده: مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیه.

همدانی، احمدین حسین بدیع الزمان (۱۳۸۷). *المقامات*. ترجمه حمید طیبیان. تهران: امیرکبیر. یزدانی، علی؛ جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۱). بسترها، زمینه‌ها و چالش‌های پیدایی جنبش زیدیه در یمن. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۸، ص ۱۱۳-۱۳۴.